

Tussen opluchting en ontgoocheling

Marxisme en Oost-Europa

Boe Thio¹

Het landschap in de politieke ekonomie zal zich wijzigen onder invloed van de ontwikkelingen in Oost-Europa: het marxisme en daarmee verwante, socialistisch georiënteerde benaderingswijzen moeten een nieuwe plaats krijgen. We beleven de eclips van het marxisme-leninisme als politieke leer, dat weinig andere functie meer had dan het legitimeren van het machtsmonopolie van de regerende kommunistische partijen. Je kunt er, ook als Nederlandse kommunist, niet rouwig om zijn dat de gekanoniseerde dogma's uit het beeld verdwijnen, samen met de dragers ervan.

Wat daarentegen zwaar telt is dat konservatieve spraakmakers de gelegenheid te baat nemen de overwinning van Het kapitalisme op Het socialisme te vieren. De geëmigreerde Oostduitse schrijver Jurek Becker, voor wie het reëel bestaande socialisme in de DDR nu niet bepaald het alternatief belichaamde, zette zich hiertegen af. Hij stelde nā de openstelling van de muur in een interview met De Groene spijtig, maar wel definitief vast: 'Het alternatief is gestorven'. De keuze tussen opluchting en ontgoocheling is niet eenduidig. Dat geeft aan waar het terrein van kontroverse ligt. De economische veranderingen die al wat langer gaande zijn, impliceren een geleidelijke ontmanteling van de socialistische planekonomie. De weg loopt van afhankelijkheid van naar aanpassing

1 Boe Thio is verbonden aan de Vakgroep Macro-ekonomie van de universiteit van Amsterdam

aan de kapitalistische wereldmarkt, met als kern de geleidelijke privatisering van kollektief eigendom. Dat heeft consequenties voor de gedachtenvorming bij de Marxistische en andere radikale stromingen binnen de politieke economie.

Dit kommentaar gaat - in opinierende vorm en gekleurd door persoonlijke belangstelling - over het socialisme als toekomstbeeld en over de positie van het marxisme in de economie. Het ligt voor de hand dit punt vanuit de historie te benaderen, om te zien welke richting het marxisme in de loop der tijd is ingeslagen.

Het toekomstbeeld van Marx en Engels, 'de grondleggers van het wetenschappelijk socialisme', was zoals bekend met opzet oningevuld. Het Communistisch Manifest noemt wel een aantal programmapunten, maar geen omschreven maatschappijvorm. Sinds de Oktoberrevolutie heeft het denken over socialisme voortdurend in het teken gestaan van de concurrentie tussen de maatschappelijke stelsels, en is het socialisme als 'project' in een ander licht komen te staan. Tinbergen (1990) stelt dan ook de vraag wie de winnaar is als vaststaat dat het kommunisme de verliezer is. Pretendenten zijn volgens hem kapitalisme, liberalisme, democratisch socialisme en ook de markt als ordenende instelling. Hijzelf kiest voor het Skandinavische model als vertegenwoordiger van democratisch socialisme. Hij ziet dat model niet zozeer als de feitelijke winnaar, maar als een politiek-economische doelstelling.

Of je het met Tinbergen eens bent of niet, de kwestie van 'winnen of verliezen' heeft een belangrijke rol gespeeld in het debat over politiek-economische stelsels, over kapitalisme en socialisme.

De evaluatie van stelsels werd bijvoorbeeld vertaald in de superioriteit van markt of plan in welvaartstheoretisch opzicht (Barone versus Lange). En wanneer het ging om economische concurrentie in de praktijk was het doel steeds verderstrekkend dan economische zelfhandhaving op basis van een eigen niveau van economische ontwikkeling. Er was sprake van een vrijwel permanente economische oorlogvoering. Het cordon sanitaire na 1917, Chroestjews leuze 'inhalen en voorbijstreven' en Reagans pogingen de koude oorlog te beslechten door de andere partij dood te bewapenen, zijn daarvan illustraties.

Het Oosteuropese socialisme heeft in economisch opzicht deze slag verloren. Dat is geen verrassing, want we weten al decennia lang dat de Sovjet Unie economisch niet kan concurreren met het westen. Lenin presenteerde al in 1922 ter toelichting op de Nieuwe Economische Politiek de invoering van het staatskapitalisme als 'een stelling om ons op terug te trekken' en sprak nadrukkelijk over de dringende noodzaak van een 'terugtocht'. Elke economische vergelijking tussen het Sovjet-socialisme en het geïndustrialiseerde westen was er bij voorbaat een tussen appels en peren, en elke economische analyse van de socialistische landen heeft dat ook steeds uitgewezen. Het meest verbazende is nog dat de planhuishouding heeft kunnen werken als protektie tegen crisis en

oorlog in de jaren '30 en '40 en het daarna nog zo lang heeft volgehouden. Wim Swaan (1989, 51) stelde terecht in dit tijdschrift dat de problemen als inflatie, devaluatie en schuldenlast

"...niet alleen maar te wijten zijn aan het economische en het politieke systeem van de staats-socialistische landen: de meeste landen in de periferie van de wereldeconomie, die hun achterstand proberen in te lopen, kampen met soortgelijke problemen."

Het 'westers' marxisme, en ook het marxisme in de Derde Wereld, wordt wel getroffen, zo men wil betroffen, door het deficit van het Oost-Europees socialisme. Niet zozeer omdat men zich daarmee solidariseerde, want dat was lang niet altijd het geval. Maar wel omdat de gedachtenvorming over een transformatie van kapitalisme naar socialisme, die toch wezenlijk is voor het bestaan van een marxistische stroming, volledig overschaduwed is door wat ik maar noem het 'twee-systemen-syndroom'. Dat is de dwangmatige voorstelling van de wereld als verdeeld in twee disjunkte maatschappelijke stelsels zonder overlapping of onderlinge relatie, elk van beide gevangen in een historisch vrijwel gefixeerde definitie.

Die fixatie, waaraan het marxisme zich nooit werkelijk heeft kunnen onttrekken anders dan door te zwijgen over de transformatieproblematiek, uitte zich in vele aspecten. Ik geef een paar voorbeelden.

- In de leerboeken over Vergelijking van Economische Stelsels worden meestal de kapitalistische gemengde economie en de bureaucratische centraal geleide planekonomie als ideaaltypen tegenover elkaar gesteld, soms met Zweden en Joegoslavië als kurieuze voorbeelden van genetische mutatie. Daarmee wordt het ideaaltypen van socialistische economie geïdentificeerd met een weliswaar niet toevallige, maar wel specifieke historische ontstaansvorm. Het is opvallend dat Tinbergen in bovengenoemd artikel kommunisme zo nauw definieert dat het samenvalt met 'de orde in Rusland omstreeks 1920'; en als definitie van kapitalisme prikt hij Engeland rond 1850. Het is niet overdreven om te stellen dat de gedachtenvorming over kapitalisme en socialisme door de ideaaltypische benadering op het verkeerde been is gezet. Kapitalisme als een 'vrije markteconomie' en socialisme als in essentie een administratieve rantsoenen-economie worden beide in een historisch onvolgroeide vorm concurrerend tegenover elkaar geplaatst. De uiterste aanscherping in de definitie die Tinbergen hier toepast (misschien om het democratisch socialisme duidelijker als een voldragen stelsel in beeld te krijgen) illustreert het meer algemene punt.
- De problemen van imperialisme en nationale bevrijding kwamen telkens weer in de bedding van het twee-systemen-syndroom, zodat landen die een koloniaal juk afwierpen nauwelijks een ande-

re keus bleef dan inlijving in de dynamiek van de wereldmarkt of 'sovjetisering' in economisch, politiek en cultureel opzicht (zoals Cuba of Vietnam).

- Het twee-systemen-syndroom trok diepe sporen door de West-europese arbeidersbeweging, vanaf de splitsing van 2e en 3e Internationale tot en met de koude oorlog. De scheiding van sociaal-democratische en kommunistische beweging leidde ook tot een scheiding in het debat over transformatie naar socialistische verhoudingen. Populair uitgedrukt: de sociaal-democratische benadering van het kapitalisme is te typeren als 'if you can't beat them join them' en de kommunistische en ook de radikaal-socialistische als 'if you can't join them beat them'. De sociaal-democratie was daarbij redelijk succesvol, maar bracht geen democratisch socialisme tot stand. Het kommunisme was, vasthoudend aan socialistische en klassenstrijd concepties, uiteindelijk niet succesvol. Theoretische en praktische pogingen hiertussen te laveren liepen vast in het twee-systemen-syndroom. Dat gold bijvoorbeeld voor de konvergentietheorie van Tinbergen, althans in de verhoudingen van destijds. Op een heel ander terrein gold dat ook voor eurokommunistische experimenten op het punt van beleid en coalitievorming. De vraag of de splitsing van 2e en 3e Internationale achterhaald is, kon zelf wel eens achterhaald zijn; meningsverschillen lopen tegenwoordig vaak langs andere lijnen.

Mijn wat impressionistisch geïllustreerde eerste konklusie is dat het 'oorspronkelijke' marxistische idee van een wetenschappelijk socialisme dat ontwikkeld wordt vanuit de geldende tegenstellingen en problemen in de kapitalistische maatschappij, met de onderdrukte klassen als drijvende kracht, een moeizaam en nagenoeg ondergronds leven leidde in de periode van het twee-systemen-syndroom. Er was in theorie misschien wel een voedingsbodem voor, maar in de praktijk niet. Dat weerspiegelde zich overduidelijk in de gebruikelijke marxistische politieke economie, die het vraagstuk van het alternatief (wijselijk?) vrijwel liet liggen. Naar mijn mening is het de moeite waard om te trachten dit idee van een wetenschappelijk gevoed (misschien zelfs gefundeerd) socialisme verder te dragen, geschoond van inhoudelijke en strategische noties die te zeer de 19e en begin 20e eeuwse samenhang weerspiegelen (zoals bijvoorbeeld verouderde opvattingen over democratie en staat, of een overdosis historisch determinisme). Je hoeft trouwens helemaal geen marxist te zijn om de mening te delen dat de politieke economie in deze een functie heeft.

Hoe subjektief is deze mening? Dat hangt er niet alleen van af hoeveel mensen op dit moment een 'politieke economie van het socialisme' nodig vinden. Ook is dan in het geding of het waar is, wat velen lijken te denken, dat het verdwijnen van de ballast van negatieve voorbeelden een nieuwe kans scheidt. Het valt uiteindelijk moeilijk in te denken dat

alleen negatieve voorbeelden de ontwikkeling van het marxisme zouden hebben geremd. Bij de vraag naar de houdbaarheid van een marxistische politieke economie geef ik eerder kanttekeningen dan een sluitend antwoord. Het spreekt wel vanzelf dat ik het dan niet heb over de rol van het marxisme in de geschiedschrijving, de filosofie of op andere terreinen.

Het is een sport om te proberen zoveel mogelijk 'linkse dogma's' in de hekgolf van de gebeurtenissen in Oost-Europa te laten verdwijnen. Van 'maakbaarheid van de samenleving' tot en met economische planning, van kommunisme via marxisme tot en met socialisme staat op de nominatie om uit het woordenboek te worden geschrapt. Vrij verdaarin gaat iemand als Fukuyama die de definitieve overwinning van het liberale kapitalisme op het socialisme en daarmee een 'einde van de geschiedenis' voorziet. Als je dat zou willen vertalen naar de economie, dan zou het, met een variant op Samuelson, kunnen heten: 'we are all neoclassicals now'. Het is een schromelijke overdrijving, dat met name de toegenomen problemen van wereldomspannende aard, zoals armoede en noord-zuid tegenstelling, milieu - en grondstoffenproblematiek of werkloosheid zouden zijn op te lossen via het beperkte en egocentrische ideologische raamwerk van een kleine bovenlaag.

In sociaal-democratische kring wordt anders gedacht. Bart Tromp (Volkskrant 30-12-1989) komt tot de stelling dat het socialisme zich nu definitief kan bevrijden van een historische kommunistische en marxistische ballast - waarbij dan wel moet worden opgegeven het idee dat socialisme en kapitalisme *alternatieve maatschappelijke ordes* zouden zijn. Utopie wordt vervangen door ideaal; socialisme is, aldus Tromp, een correctie op het kapitalisme. Voor hem is dat een nuchtere bevestiging van de praktijk van het democratisch socialisme gedurende vrijwel de hele 20e eeuw. Een echt andere orde dan de kapitalistische 'mixed economy' is naar deze opvatting niet denkbaar. In deze context proklameert Tromp 'de ondergang van het westers marxisme als maatschappijkritische beweging' gedurende de jaren tachtig. De opvatting die Rick van der Ploeg (Volkskrant 10-1-1990) geeft van democratisch socialisme is in elk geval ruimer omdat aandacht wordt besteed aan de marxistische kritiek op het ongecontroleerd functioneren van het grote bedrijfsleven, alsook aan werkloosheid en armoede, als redenen waarom het marktmechanisme moet worden gestuurd door wat hij noemt 'actief overheidsbeleid'.

Tromp wijst wel op een belangrijk punt: de invloed van het marxisme op het denken is in de loop van de jaren tachtig (dramatisch) afgenomen - waarover straks. Maar hij gaat aan twee dingen te gemakkelijk voorbij.

In de eerste plaats veronachtzaamt hij de reden *waarom* de sociaal-democratie zo lang nolens volens met de marxistische 'ballast' opgescheept zat. Dat was niet omdat de 'rank and file' zo graag met het hoofd in de wolven bleef lopen of omdat men zich als 'nuttige idioten' liet lokken

door de fluittonen van het utopische marxisme - zoals Tromp schijnt te denken. Er is een veel banalere reden: er was geen andere 'ballast' voorhanden dan de marxistische. Met andere woorden, de verwantschap van de sociaal-demokratie met het marxisme, zeker als politiek-ekonomische theorie, was reëel en niet imaginair, ook al deelde men de marxistische theorie bepaald niet geheel. De marxistische benadering van de ekonomie heeft blijvende invloed uitgeoefend op en is integraal onderdeel van het socialistische denken over de markteconomie, kapitaal en arbeid, planning en sturing. De vermindering van invloed van het marxisme in de jaren tachtig betekende ook voor de sociaal-demokratie identiteitsverlies. Hoeveel is er niet geschreven over het verlies aan binding van de sociaal-demokratie met 'de traditionele achterban' en de vakbeweging?

In de tweede plaats gaat hij er te licht aan voorbij dat de andere ekonomische steunpilaar van de sociaal-demokratie, het keynesianisme, eveneens nogal in de put zat. Dat gold zowel voor het keynesianisme als theorie van de ekonomische politiek, als voor de politiek-ekonomische variant van deze stroming, het Amerikaanse institutionalisme rond Galbraith e.a. Dit bracht met zich mee dat het idee van 'maakbaarheid van de samenleving' praktisch terzijde werd geschoven. Deze faktor droeg niet minder bij aan identiteitsverlies van de sociaal-demokratie: Pas de laatste tijd ontstaat er enige hoop dat er herstel optreedt van de theoretische invloed van het keynesianisme (zie Thio, 1988); maar ook dat toch eigenlijk in een meer technokratische dan politiek-ekonomische context.

Kortom, een socialistisch georiënteerde politieke ekonomie zonder marxisme en zonder keynesianisme stelt weinig voor, en onderscheidt zich in de praktijk waarschijnlijk nauwelijks van de denkbeelden van de heer Fukuyama. Een vleugje ethiek is niet voldoende om een paradigma gestalte te geven.

Tromp beseft dat ook, als hij konkludeert:

"Maar het (hedendaagse socialisme) zal niet overleven als maatschappijkritische politieke stroming, als het er niet in slaagt een politieke theorie te konstrueren die verder gaat dan de uiteindelijk louter defensieve theorie van de verzorgingsstaat"

Dat maakt toch eigenlijk korte metten met de gedachte dat het Zweedse model een compleet substituut kan zijn voor socialisme als een 'alternatieve ekonomische orde' ? Waarop moet een 'maatschappijkritisch' alternatief nu anders gebaseerd zijn dan op een verdere ontwikkeling van de denkbeelden die we kennen uit de marxistische en de keynesiaanse school? Zoveel nieuws is er in het ekonomisch denken niet onder de zon. De namen en de -ismen zullen wel veranderen, maar de houdbare kern zal toch meegenomen worden.

Wat is de plaats van de marxistische stroming in de economie en de mogelijke bijdrage daarvan aan een 'wetenschappelijk socialisme' of socialistisch georiënteerde politieke economie? Ik stel de vraag zo omdat ik denk dat zo'n politieke economie niet alleen op marxisme kan worden gebouwd. Ik pretendeer niet te kunnen inventariseren wat het marxisme in huis heeft om aan deze vraag te voldoen; ik volsta met een paar kanttekeningen.

De plaats van het marxisme als een aparte stroming in de economie verwaagt, en dat geldt voor alle stromingen. Stromingen zijn steeds minder eenduidig te identificeren en overlappen elkaar vaak. De -ismen worden meer als een symbolische aanduiding gehanteerd om een probleembenadering te karakteriseren; keynesiaans staat voor beperkte marktwerking, neoklassiek voor individuele rationaliteit, marxistisch voor door konflikt veroorzaakte instabiliteit. Maar de richtingen zijn moeilijker dan vroeger als een eenheid van economische analyse, beleidstheorie en maatschappijopvatting te bepalen.

Toch heeft de marxistische benadering voldoende realiteitsgehalte om in de belangstelling te blijven staan. Dat berust op het feit dat de grondbegrippen ervan, zoals klassenkonflikt en de onstabiliteit van het proces van kapitaalakkumulatie, een basis in de maatschappelijke werkelijkheid hebben, zodat ze steeds weer 'boven water komen'. Er zijn steeds opnieuw ideeën, die door de marxistische denkwijze geïnspireerd zijn, naar voren gekomen. In de jaren '60 en '70 bijvoorbeeld kritiek op de neoklassieke groeitheorie, de theorie van imperialisme en economische afhankelijkheid en de analyse van het functioneren van multinationals. In de jaren '80 vond een opleving plaats van marxistisch georiënteerde conjunktuurtheorie en de theorie van de politieke conjunktuurcyclus. Ik denk niet dat de marxistische denkrichting als maatschappijkritische stroming zal verdwijnen: juist omdat dit een vrij sterke kant van de marxistische stroming is gebleken. Het marxisme heeft in dit opzicht meer te bieden dan bijvoorbeeld het institutionalisme. Het is wel interessant dat J.R. Stanfield (1989, 731), een Amerikaanse institutionalist, een 'gemeenschappelijke onderzoeksagenda' van institutionalisme en marxisme bepleit, "*so that the task of imagining alternative futures can be begun.*"

De 'ideologische' (politieke) invloed van het marxisme daalde snel na het einde van de jaren zeventig. Naar mijn mening had dit niet alleen van doen met de zogenoemde stagnatie in het Oostblok, maar ook met de nogal grote kloof tussen de inhoud van het marxisme en de maatschappelijke problematiek vanaf het midden van de jaren zeventig. Om het kort te zeggen: het westers marxisme ontwikkelde geen *theorie van de economische politiek*. Maatschappijkritiek zonder 'alternatieven' moet op den duur wel momentum verliezen.

In de economische theorie is het marxisme opvallend afwezig als het gaat om conjunktuurbeleid, arbeidsmarktbeleid en de algemene theorie van het economisch beleid. In zekere zin *weigert* het marxisme om eko-

nomische politiek te ontwikkelen: dit is een zelfgekozen oogklep. Er is zeer veel geschreven over marxistische theorie van de staat en er is zelfs een erkenning dat de staat 'relatief autonoom' is. Maar de stap naar economische politiek is duidelijk te groot gebleken: de staat blijft beschouwd worden als een terrein waar de 'hegemonie van het kapitaal' geldt. Pogingen om een socialistische economische politiek te formuleren, zoals in Engeland de *Alternative Economic Strategy* (zie ook Van Ewijk e.a., 1980) bleven vanuit de marxistische optiek een Fremdkörper.

Naar mijn mening heeft het ontbreken van een marxistische economische politiek veel te maken met de eerder genoemde scheiding in twee systemen. Het Sovjet-marxisme is feitelijk in hoofdzaak 'politieke economie van het socialisme', een soort managementtheorie van de planhuishouding, die op sommige punten tot opmerkelijke wetenschappelijke prestaties aanleiding heeft gegeven (bijvoorbeeld de mathematische programmering van Kantorovich, toegepast op economische problemen). Het oost-marxisme is - in tegenstelling tot het westers marxisme - een en al theorie van de economische politiek. Het heeft een gering analytisch gehalte wat betreft het functioneren van de planekonomie (zie bijvoorbeeld Sukhotin, 1989, die dat als een belemmering beschouwt om een hervormingsbeleid gefundeerd gestalte te geven).

Het westers marxisme is blijven steken in een louter analytische benadering van het westerse kapitalisme. Voor- en tegenstanders van het Sovjet-marxisme berustten gelijkelijk in de onmogelijkheid van socialistische economische politiek 'onder kapitalistische verhoudingen'. Daarmee stopte het denken over meng-, tussen- en overgangsvormen van economische orde, dat in Oost-Europa thans (om vijf over twaalf) meer aandacht krijgt; zie bijvoorbeeld Bogнар (1989), Swiecicki (1988). De maatschappijkritische inhoud van het marxisme in het westen werd gesteriliseerd door de gedachte dat er eigenlijk maar twee systemen mogelijk zijn.

Een mogelijk vervolg daarop kan zijn dat het denken over socialisme in overwegende mate de kant op gaat die Tromp beschrijft. Een andere mogelijkheid is dat het nadenken over het verband tussen de noodzaak van economische planning en de maatschappelijke verhoudingen op het punt van eigendom en beheer wordt voortgezet. Henk Plasmeijer (1988, 116) heeft in zijn bespreking van Fortuyn/Stuurman dit probleem beschreven door de socialistische visie te stellen tegenover de radikaal-demokratische visie, waarin het accent wordt gelegd op machtsvorming voor andere prioriteitsstellingen in het beleid. Vooralnog deel ik de mening van Plasmeijer, dat een andere economische ordening denkbaar is. Het gaat daarbij ook om consistentie. De praktijk van de jaren '80 heeft geleerd dat ijveren voor verandering van de doelstellingen van economische politiek binnen een gegeven ordening gelijk staat aan schaatsen op dun ijs. Als je dan toch iets kunt leren van de literatuur over de 'political business cycle', dan is het dat doelstellingen sterk endoogen zijn, en bepaald door onderliggende economische ontwikkelin-

gen. De erosie van doelstellingen als 'volledige werkgelegenheid' en 'rechtvaardige inkomensverdeling' gedurende de jaren '80 is duidelijk. Wanneer je meent dat er probleemgebieden zijn die een planmatige aanpak vereisen (hetgeen Tinbergen terecht aanvoert met betrekking tot de bekende problemen van 'wereldomspannende aard'), dan lijkt tenuitvoerlegging van zo'n aanpak welhaast onmogelijk binnen de begrenzings van de huidige economische orde.

Hoe een socialistische politieke economie moet worden ontwikkeld is niet eenduidig. De taakstelling is echter evident. Ik kan me wel vinden in de woorden van Nuti (1988, 383):

"Hardly any inspiration can be found in the theorists of market socialism: Lange, Brus, and many others have produced a blueprint of 'capitalism with a human face', or a 'capitalism without capitalists', more competitive, fair and efficient in its intentions, consisting basically in a package of socialist policies, not in a distinctive socialist system. For socialism to claim systemic identity it would have to introduce new institutions, either totally new or borrowed or modified from utopias."

Literatuur

- Bognar, J., 1989, *Economic Efficiency and Reform*, Communist Economies, 1(1)
- Van Ewijk C., Klerk R.A. de, Reuten G.A.T.M. en Thio K.B.T., 1980, *Economisch Beleid uit de Klem*, SUA, Amsterdam
- Nuti, D.M., 1988, *Perestroika: transition from central planning to market socialism*, Economic Policy, No. 7, oktober 1988
- Plasmeijer, H.W., 1988, *De Nederlandse Fabian Society over Socialisme*, boekbespreking van Fortuyn/Stuurman (red.), *Socialisten in no-nonsense tijd*, Tijdschrift voor Politieke Economie, 11(1)
- Ploeg, R. van der, 1990, *Democratisch socialisme*, De Volkskrant, 10 jan. 1990
- Stanfield, J.R., 1989, *Veblenian and Neo-Marxian Perspectives on the Cultural Crisis of late Capitalism*, Journal of Economic Issues, 23(2)
- Sukhotin, Iu.V., 1989, *Political Economy - In Breadth or in Depth?*, Problems of Economics, 32(6)
- Swaan, W., 1989, *Prijnsregulering en het bureaucratisch onderhandelingsproces in Hongarije*, Tijdschrift voor Politieke Economie, 12(1)
- Swiecicki, M., 1988, *Economic Reform and the Principles of the Socio-Political System*, Oeconomica Polona, 15(2/3)
- Thio, K.B.T., 1988, *Lonen en werkloosheid*, Tijdschrift voor Politieke Economie, 11(2)
- Tinbergen, J., 1990, *Nieuwe definities voor de -ismen van de toekomst*, NRC, 13 jan. 1990.
- Tromp, B., 1989, *Het socialisme eindelijk bewijd*, De Volkskrant, 30 dec. 1989.